

Varšavská smlouva jako virtuální pakt

Před padesáti lety uzavřely země sovětského bloku vojenský pakt, který vstoupil do dějin jako Varšavská smlouva. První obsáhlá sbírka interních dokumentů této aliance ukazuje, že šlo do značné míry o fiktivní organizaci. Všechny páky držel vždy v rukou Sovětský svaz.

Text Varšavské smlouvy byl u nás nejdůkladněji čten v létě 1968. Během cvičení Šumava se na československé území přesunuly sovětské jednotky, které po skončení cvičení zjevně nijak nepospíchaly domů. Kromě průtahů s jejich odchodem byly zdrojem nervozity Dubčekova vedení také občasně zmínky vysokých sovětských důstojníků o tom, že "Varšavská smlouva umožňuje ochránit členské země před kontrarevolucí". "Jednou jsem šel na ministerstvo a potkal jsem Prchlíka," vzpomínal v rozhovoru na začátku 90. let bývalý zástupce náčelníka Hlavní politické správy generál Jaroslav Hejna. "Já mu říkám: ‚Hodně se mluví o Varšavské smlouvě a o jejím znění.‘ A on povídá: ‚Tak pojd.‘ A sebral mě a šli jsme na generální štáb na operační správu a tam si vyžádal znění té Varšavské smlouvy. Vyšel ven a povídá: ‚Člověče, tam nic není, nic o žádné ochraně.‘"

Na konci června Sověti přeci jen odtáhli. Už za několik týdnů však byli zpátky a rozhodně neztráceli čas studiem textu Varšavské smlouvy.

Dveře archivů dokořán

Představa dvou československých generálů (generálporučík Václav Prchlík byl před příchodem do funkce vedoucího oddělení ÚV KSČ náčelníkem Hlavní politické správy) diskutujících na chodníku před generálním štábem o obsahu Varšavské smlouvy má jistě svůj absurdní půvab. Otázka "co vlastně byla Varšavská smlouva" však neztrácí svůj smysl ani padesát let od 14. května 1955, kdy byla v polské metropoli tato "dohoda o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci" podepsána představiteli Albánie, Bulharska, Československa, Maďarska, NDR, Polska, Rumunska a SSSR. Zatím bezkonkurenčně nejúplnější odpověď na ni poskytuje právě vycházející sbírka dokumentů *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact*.

Editoři publikace, koordinátor projektu Paralelní historie NATO a Varšavské smlouvy Vojtěch Mastný a pracovník amerického Národního bezpečnostního archivu Malcolm Byrne, soustředili výsledky výzkumů mezinárodní sítě spojující akademické instituce i jednotlivé badatele. V celkem 155 vícečetných tematických položkách jsou obsaženy protokoly z jednání Politického poradního výboru, zprávy ze spojeneckých cvičení, operační plány a další kdysi přísně tajné dokumenty. Vzhledem k postoji současné ruské vlády neměli editoři možnost využít archivů bývalého Sovětského svazu, řada unikátních sovětských dokumentů ale byla nalezena v archivech v Sofii, Budapešti, Bukurešti,

Freiburgu, Berlíně, Varšavě a Praze.

Českému badateli se zde otevírá hned několik zdrojů. Kniha totiž obsahuje také ty československé dokumenty, které dosud nejsou v českém prostředí obecně známy a které ve výzkumu nikdo - s čestnou výjimkou Petra Luňáka a Vojtěcha Mastného, kteří si jejich zpřístupnění vyžádali - nevyužil. Vedle výzvy francouzským vojákům ke kapitulaci připravené v roce 1964 tu najdeme například dokument o předání skladů pro jadernou municí sovětské armádě z listopadu 1968. Nechybí samozřejmě ani známější dokumenty jako válečný plán z roku 1964 nebo memorandum pracovníků vojenské akademie z roku 1968.

Publikované dokumenty odrážejí stav zpřístupňování dokumentů v jednotlivých členských zemích Varšavské smlouvy. V aktuálním trendu zpřístupňování archivů bývalých tajných služeb začínají Češi v mezinárodním srovnání trochu zaostávat. Vedle dokumentů, v nichž východoněmecká rozvědka HVA hodnotila vojenské kapacity států NATO, byly publikovány například spisy z archivů někdejší bulharské vojenské i "civilní" rozvědky. Naproti tomu současné české Vojenské zpravodajství nemá žádnou stálou proceduru zpřístupňování dokumentů předlistopadové vojenské rozvědky.

NATO - náš vzor

Čím vlastně Varšavská smlouva pro své členy byla? Oficiální československá historiografie před rokem 1989 nabízela více méně jen samé fráze. Kritickému zkoumání se rovněž vymykalo srovnání obou hlavních aliancí studené války - v pasážích věnovaných NATO se i relativně věcné práce omezovaly na propagandistické výlevy o tom, že "pakt se stal prostředkem k realizaci světovládných plánů USA" a "integrací sil imperialismu k účinnému boji proti společenskému pokroku, demokracii a míru" (Vojenské dějiny Československa, 1989, s. 270).

Vojtěch Mastný ve studii "Učení se od nepřítele" poukázal na skutečnost, že Varšavské smlouvě posloužilo NATO v řadě případů za vzor. Šlo však o napodobeninu nepřilíživě věrnou. Politický poradní výbor Varšavské smlouvy se za prvních patnáct let trvání Varšavské smlouvy sešel jen desetkrát - Severoatlantická rada se naproti tomu scházela nejen na úrovni hlav států, ale také dvakrát ročně na úrovni ministrů obrany a ministrů zahraničí a jednou týdně na úrovni velvyslanců. Schůzky ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy byly podstatně řidší - poprvé se setkali v dubnu 1959 a podruhé až o sedm let později. Ministři obrany Varšavské smlouvy se začali scházet teprve v prosinci 1969.

Sovětské vedení strukturu obdobnou NATO na začátku 50. let v podstatě nepotřebovalo, protože svůj vliv v zemích sovětského bloku uplatňovalo bezprostředně, a tato praxe pokračovala i po roce 1955. Byl sice jmenován hlavní velitel a také náčelník štábu Spojených ozbrojených sil (SOS), samotný štáb ale neexistoval - jeho roli fakticky vykonávala X. správa sovětského generálního štábu. Politbyro ÚV KSČ určilo v září 1955 jako stálého představitele ve štábu SOS náčelníka operační správy generálporučíka Jaroslava Dočkala. Nicméně i další z československých zástupců ve Spojeném velení generálporučík Vlastislav Raichl v rozhovoru konstatoval, že on sám v roce 1967 do Moskvy odjížděl s úkolem teprve přispět ke vzniku společného štábu. Postoj ostatních členů k Varšavské smlouvě procházel postupným vývojem. Patrně jako druzí po Maďarech v roce 1956 svou distanci vůči sovětské koncepci vyjádřili Poláci. Podle vzpomínek generála Tadeusze Piora byl Koněv osobně dotčen návrhem nového polského ministra národní obrany Mariana Spychalského ve věci rotace funkce hlavního velitele. Sovětský maršál prý vybuchl: "Jak si to představujete? Že tady z toho uděláme nějaké NATO?"

Nerovné postavení členských států zůstávalo trvalou charakteristikou Varšavské

smlouvy i v 60. letech. Podle tehdejšího náčelníka operační správy generálporučíka Václava Vitanovského spočíval paradox Varšavské smlouvy v tom, že sovětský ministr obrany (maršál Malinovskij) měl být formálně vzato podřízen hlavnímu veliteli Spojených ozbrojených sil (maršál Grečko), který byl ovšem zároveň prvním zástupcem sovětského ministra obrany.

Absence centrálních orgánů Varšavské smlouvy se postupně začala obracet v neprospěch Sovětů - odpor ze strany menších členských států rostl. Československé velení ještě v roce 1964 akceptovalo Sověty diktovaný ambiciózní válečný plán, který měl v případě války 131 jadernými údery dovést Československý front až za Rýn. Během pražského jara ale v československých úvahách rezonovala myšlenka, že by se země měla za každou cenu vyhnout zavlečení do jaderné války. Tisková konference, na níž Václav Prchlík hovořil o československých názorech na Varšavskou smlouvu, ovšem skončila generálovým odvoláním. Samotná sovětská invaze pak ukázala, nakolik formální institucí Spojené velení skutečně je. Součinnost jednotek pěti států vnikajících na československém území neřídil štáb SOS, ale sovětský generální štáb. Paradoxně teprve po potlačení československého pokusu vzepřít se "omezené suverenitě" sovětské vedení přikročilo k vytváření společných orgánů aliance. V roce 1969 v Moskvě vznikly struktury, v nichž působilo 523 důstojníků (173 z nich přišlo odjinud než ze Sovětské armády). Do těchto orgánů bylo vysláno také 21 československých zástupců - čtrnáct do Spojeného velení a sedm do Technického výboru. V dalších letech se tento počet ještě zvýšil - podle dokumentů kádrové správy ministerstva obrany šlo v roce 1982 o celkem 39 důstojníků a dva generály (polských zástupců bylo ve stejné době 43).

Ačkoli měl štáb SOS také svou operační, organizačně-mobilizační i zpravodajsko-informační správu, žádná z jeho částí se nikdy neocitla v pozici srovnatelné s Hlavním štábem spojených ozbrojených sil NATO v Evropě (SHAPE) nebo Střední skupinou armád (CENTAG), a to ani po ustavení Ogarkovova velení na západním směru evropského válčiště. Klíčový rozdíl spočíval v neexistenci přesných pravidel, která by popisovala pravomoci Spojeného velení v případě zahájení války. Po dlouhých debatách vstoupil v březnu 1980 v platnost Statut Spojeného velení v době války. Přesto zůstávali důstojníci štábu SOS fakticky jen jakýmsi "lepšími styčnými důstojníky".

Kompromis byl určujícím faktorem i pro druhou společnou instituci Varšavské smlouvy - Technický výbor. Jak uvedl plukovník Oldřich Němeček, který působil v letech 1969-1975 v oddělení dělostřeleckého vyzbrojování, měl výbor usilovat především o unifikaci výzbroje. Díky nákladům na přezbrojení sovětského armádního kolosu ale nebyly menší členské země Varšavské smlouvy schopny prosadit do sovětské výzbroje svoje třeba i kvalitnější výrobky. Nemusely ale ani přebírat sovětský materiál.

Troubení k ústupu

Změny v sovětské doktríně v 80. letech odrážely narůstající technologickou převahu Západu, byly ovšem také výsledkem vývoje sovětské vojenské teorie. Varianta konvenční války postupně vyvstala jako jediná myslitelná. V polovině 80. let bylo sovětské velení samo k sobě natolik upřímné, že do nových koeficientů hodnotících konvenční síly protivníka zahrnulo i lepší západní tankovou techniku nebo větší dostřel raket vzduch-vzduch. Nová metodika ocenění protivníka způsobila pozdvižení - zhroutila se totiž tradiční představa o konvenční převaze. Personální obměna přivedla ve stejné době do funkcí mladou generaci velitelů, které spíše než ideologické zanícení charakterizovala odborná kvalifikace.

Poslední pokus Kremlu o přizpůsobení Varšavské smlouvy jejímu západnímu protějšku přišel po sérii revolucí roku 1989. Na návrhy Sovětů o posílení politické spolupráce na

úkor čistě vojenských vztahů - podle jejich vlastního přesvědčení zcela upřímné - nikdo neslyšel. I v tomto období se projevila formální pozice Spojeného velení. Když v roce 1990 došlo československé velení k závěru, že původně zpracovaný operační plán už "není aktuální", informoval o tom náčelník generálního štábu generálporučík Anton Slimák nikoli hlavního velitele SOS Ljuševa, ale přímo náčelníka sovětského generálního štábu Mojsejeva. Uvnitř Spojeného velení panovala nálada, kterou tehdejší československý představitel, generálporučík Mojmír Zachariáš, přirovnal k atmosféře pohřbu ve strašnickém krematoriu.

Alespoň jednu věc se sovětským zástupcům podařilo prosadit - na posledním jednání ministrů zahraničí dne 25. února 1991 byl vložen do textu dohody o ukončení platnosti Varšavské smlouvy zákaz zpřístupnění jejích dokumentů. V současnosti zůstává kromě Ruska jediným státem aplikujícím tuto dohodu Polsko. Zejména díky této relativní otevřenosti archivů dnes můžeme bilancovat příběh Varšavské smlouvy se znalostí základních pramenů. Je to však příběh složitý a v mnohém nedopovězený. Už proto nezbyvá než doufat, že politické reprezentaci postkomunistických států nebude chybět odvaha k pokračování v procesu odtajňování.

"Vojtěch Mastný ve studii "Učení se od nepřítele" poukázal na skutečnost, že Varšavské smlouvě posloužilo NATO v řadě případů za vzor. Šlo však o napodobeninu nepříliš věrnou."

A Cardboard Castle?
An Inside History of the Warsaw Pact

Vojtěch Mastný, Malcolm Byrne (eds.)
Vydalo nakladatelství Central European University Press, květen 2005, 776 stran.

<http://www.isn.ethz.ch/php>

(Na této stránce lze nalézt plné znění dokumentů, které excerptuje předchozí kniha)

Learning from the Enemy: NATO as a Model for the Warsaw Pact

Vojtěch Mastný
Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung, č. 58

EVROPA V ROCE 1955

Čtrnáctého května 1955 uzavřely komunistické státy mimo Jugoslávie vojenský pakt známý jako Varšavská smlouva. Po celou dobu existence ho prostřednictvím svého generálního štábu ovládal Sovětský svaz. (Na snímku čestná přehlídka sovětského ministra obrany maršála Žukova na ruzyňském letišti 25. ledna 1956.)

Země Varšavské smlouvy
Země Severoatlantické aliance
Země mimo vojenské paktů

Lidové noviny, 14. 05. 2005, Karel Sieber; Karel Sieber, historic
<http://lidovky.centrum.cz/tisk.phtml?id=355143>